

GONDOLATOK GÖMÖR VÁRMEGYE KIALAKULÁSÁRÓL*

B. KOVÁCS ISTVÁN

Amikor a 9. század végén a magyarok új hazára lelnek a Kárpátok-medencéjében, a Sajó, Rima és mellékvizeik mentén szláv közösségek élnek. Számos jel mutat arra, hogy etnikailag nem egységesek: egyaránt élhettek itt keleti szlávok (fehér horvátok?) és déli, bizonyára bolgárszlávok.

Írásos adatok és régészeti leletek hiányában csak valószínűsíthető, hogy a magyarok első csoportjai már a 10. század folyamán elérik a későbbi Gömör és Kishont határát. Az északi irányú terjeszkedés legkézenfekvőbb útvonalát a Sajó völgye kínálja. Számolni kell azonban egy másik irányú betelepüléssel is, mégpedig a Mátra déli előteréből a hegységet határoló Zagyva és Tarna mentén. Ez utóbbi útvonal emlékét még Anonymus mester műve (1200 k.) is őrzi. Ő Szovárd és Kadocsa vezérekkel, valamint Huba fejedelemmel foglaltatja el a vidéket. A Zagyva menti Pásztótól indulnak észak felé, majd a Hangony vize mellett lovagolva a Sajónál érik el Gömör vár részeit. Itt, átkelve a Hangonyon, nyugati irányban indulnak tovább Nógrád vára felé. Gömör várának az említése nyilvánvaló anakronizmus. Szerzőnk ez esetben alighanem korának viszonyait vetíti vissza. Ami viszont figyelmet érdemel: nem ír Gömör várának az elfoglalásáról. Vonul(tatá)suk iránya szemmel láthatóan azt a legkorábbi gyepe-, azaz határvonalat vetíti elének, amely a Mátra északi előterében, a későbbi Erdőhát, Medes, Karancs és Bucsony gerincén húzódott. Fontos vízváltó ez a táj a Tisza-vidék és a Duna mente határán. Míg a déli folyású Zagyva és Tarna, valamint az észak-északkeleti irányban tekergő Gortva és Macskás a Tisza vízgyűjtőjéhez tartozik, a Medes nyugati oldalában és a Bucsonyban fakadó vizeket az Ipoly közvetítésével már a Duna fogadja be.

A legkorábbi gyepevonal őrzésére a Mátra déli előteréből, az Abák kabar szállás-területéről érkeznek az első rajok. Török(ös) nyelvűkre számos hely- és személynév emlékeztet (Ajnács, Sőreg, Űhér-domb, Simard, Iteimer, Texe...) és az egykori határőr-ség is megbízhatóan adatolt (pl. Kopuusfeu = Kapusfő 1240-ből Csoma határában, de meggondolandó pl. Guszona nevének ilyen jellegű értelmezése is, hisz a „guszonya” tájnév annyit jelent, mint nyersfából sodort szorító gúzs). Érdemes itt közbevetőleg megjegyezni, hogy a jórészt vulkanikus kőzetekből felépülő, erdős, vízszegény táj – amelyre a „medes” szavunk is utal (a régi magyar nyelvben azt jelenti: vízben szegény, száraz – a helyi Mede családnévben és „meddó” kifejezésünkben is él) – élesen különbözik az északról szomszédos Rima-medence földrajzi képétől. A táj népének társadalmi-kulturális jegyei évszázadok múltán is eltérnek a Rima menti magyarság ez irányú hagyományaitól.

Ezeknek a 10. században idetelepített határőröknek az utódai a 13. század első felében már úgy kerülnek elének, mint a távoli Vág mentén fekvő bolondóci várispánság

* Előtanulmány. A részletesebb kifejtést és indoklást, az irodalmi hivatkozásokkal együtt az előkészületben lévő nagyobb tanulmány tartalmazza majd.

jobbágysai. Nyilván azt követően jutottak az említett határispánság kötelékébe, miután a 11. század elején a gyepüket északabbra helyezték és a visszamaradtak őri kötelezettsége megszűnt. Sajátos és eddig kevés figyelemre méltatott tény, hogy 1245-ben olyan kiváltságokat szereznek IV. Bélától, amely szabadságuk fejében egyebek közt 10 páncélos vitéz kiállítására kötelezi őket. Különösen akkor szembeötlő mindez, ha felidézük, hogy a részint soraikból is kikerülő és őri feladataikat időközben már a Szepességben ellátó „gömörörök” két évvel korábban ugyanezt a jogot kapják meg. Csakhogy, míg a szepesiek utódai, az ún. „tízlandzsások” a 19. század elejéig megőrizték autonómiájukat, az eredeti őrhelyen maradtaknak ez nem sikerült. Hogy itt nem csupán a Sőregen élő bolondóci várjobbágyok kiváltságolásáról van szó, az is jelzi, hogy más (azaz: básti, almágyi, sárosi, gedei...) atyafiaikat is említi az oklevél. Csak összehasonlítás végett: a kiváltságolt erdélyi szászokat ez idő tájt 50 lándzsás kiállítására kötelezték. Ez az összevetés létszámukat tekintve is irányadó lehet.

A Mátraalja (e kifejezéssel régebben a Mátra északi előterét illették!) igazgatási hovatarozása a magyar államszervezést követően nem egyértelműen tisztázott. Számos és nagyon is meggondolkodtató érv szól amellett, hogy a Gortva, Zagyva és Tarna forrásvidéke a 12. századtól Újvár vármegye tartozéka lehetett és maradt is a 13. század derekáig. Szénakszó határát IV. Béla 1246-ban az újvári ispán jelentése alapján írja le. A pétervásári Miko ispán 1247-ben Ajnácskőn iktat be egy birtokost. Más dolog, bár ezzel szorosan összefüggő téma, hogy az utóbb két részre, Heves- és Abaújvárra szakadt Újvár és a szlávok nyelvén ugyanezt kifejező Nógrád nevükben jelzik eredetüket, másodlagos jellegüket, az elsődlegesnek tekinthető Borsodból, illetve (részben?) Hontból való származásukat. Ennek megfelelően értékelendő a vizsgált vidék korai igazgatási hovatarozása is.

A Rima-medence megszállása és magyar benépesítése legkésőbb a 11. század első felében bizonyosan befejeződik. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a legelőször említett gömöri település a megye névadó központja, a mai (sajó)Gömör, amelyet Anonymus említ 1200 körüli munkájában. Elkerülte a kutatás figyelmét egy körülmény, amelyet a Tisza menti Fegyvernek I. (Szent) László korában készített határleírása örökített ránk. Az oklevél rögzíti azt a tényt, hogy Domoszló herceg az említett települést a 11. század derekán a pécsváradai apátságnak adományozta. Ennek kapcsán említik azt az utat, amely a Tiszától vezet (az abádi réven át Szikszó, innen pedig – vagy Kompolt, Debrő irányában közvetlenül, vagy Makláron és Egeren át – Sirok és a pétervásári medence érintésével a Tarna folyása, majd a Gortva és Macskás mentén) a Rima menti Feledig. Azaz, hogy pontosabban egy „Feledseyre” nevű helyig. A kéttagú név előtagja minden bizonnyal a mai gömöri helységgel azonos, míg utótagjában a „sírja” kifejezés lappang. Vagyis a mai Feled eredeti neve: Feledsírja. Szinte már nem is meglepő, hogy a feledi néphagyomány – majd egy ezredév távolából is! – máig számon tartja a településnek nevet adó és ott eltemetett Fele vitéz emlékét. A név felbukkanása abból a szempontból sem váratlan, hogy a hely forgalmas utak kereszteződésében fekszik. Más, főleg nyelvi emlékek mellett ékes bizonyosága ez a Rima-medence korai benépesítésének.

A betelepítéssel párhuzamosan a korábbi gyepűvonalat északabbra telepítik, mégpedig a külső gyepűt a Tátráig, illetve az Északi-Kárpátok gerincéig, a belső határvonalat pedig a Gömör-Szepesi Érchegység lábaihoz. A két határvonal közti sűrű erdő borította hegyvidék (köztük az ún. Fekete-erdő, Szepes-erdő) képezte a gyepűelvét. Az új határsáv déli vonalára a Balog vize mellett a helyi szlávok által elnevezett Esztrény (= fából készült védmű) és Lukovistye (= ijászok, azaz lövők helye), a Túroc ratkói ága mentén az elpusztult Strázsa (= ör) falu és talán az ófeltnemet eredetű Fillér (= ijász) neve emlé-

keztet. Tovább, keleti irányban a kövi-Túroc völgyében Levárnál (= lő-hely), a Murány folyása mellett a Sűvete tőszomszédságában fekvő, ugyancsak szláv elnevezésű Perlász (= fából készített torlasz) határában, a Sajó völgyében pedig Pelsőctől délre húzódott ez a gyepevonal. A későbbi Gömör területén akkortájt osztozó Hont és Borsod határvármegyék, melyeknek egyik legfőbb feladata az országhatár védelmének a biztosítása. A feladatot a határispánok irányítása alatt a már említett örök (a szlávok nyelvén „strázsák”) és lövők-íjászok látták el. Az utóbbiak etnikumára nézve fogódzó a levárti határban található „Székely-erdő” határnév. Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy az említett belső gyepevonal általában követi a magyar–szlovák nyelvhatárt.

A gondos Olvasó figyelmét aligha kerülte el az a fentebbi megjegyzés, hogy államszervezést követően Gömörnek ezen a központi területein két, bizonyítottan korai alapítású vármegye, Hont és Borsod osztozik. Mire alapozható egy ilyen feltevés?

Kezdjük tén a korai egyházi igazgatási viszonyokkal! Az 1332-ben a gömöri főesperességhez tartozó és mindenképp nagyon korai (sajó)Püspöki név jól példázza, hogy a falu eredetileg valamely püspök birtoka. Ez más, mint az egri, több okból sem igen lehet. A gömöri főesperesség viszont legkorábbi adatolása (1218) óta szervezetileg az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozik. Az említett évben Sándor gömöri főesperes az esztergomi káptalan tagja. Feloldható-e a látszólagos ellentmondás? Igen, fel, ha elfogadjuk, hogy az önálló gömöri királyi vármegye (és az ezzel egyidejű és területileg vele egybeeső főesperesség) megszervezése előtt a Rima-medencének a Sajótól keletre eső területei, továbbá a Rima alsó folyásának a simonyi kanyartól a torkolatig terjedő jobb parti része, valamint a vele párhuzamosan folydogáló Macskás vizét övező mocsaras lapály (a folyó nevének semmi köze kedvenc háziállatunkhoz, eredeti jelentése szerint mocsaras, azaz csekély esésű, lassú folyású víz) és a Rima-medencét délről lezáró Erdőv. Cserhát a Hangony völgyel együtt a nagy kiterjedésű Borsod részeként az egri püspök joghatósága alá tartozik. Ugyancsak őt uralja a Gortva és Macskás vizének felső folyása egészen a Zagyva és Tarján patak mentén húzódó (későbbi) nógrádi határig. Ezzel szemben a Sajótól nyugatra és a Rimától északra fekvő vidék a még Borsodnál is jóval nagyobb kiterjedésű (a későbbi Nógrád, Zólyom, Liptó, Túroc és Árva megyék területét is felölelő) Hont tartozéka, ahol egyházzogilag az esztergomi érsek jogköre érvényesül.

Az 1332-ben készített pápai tizedjegyzéket áttanulmányozva feltűnik, hogy több mint két tucat egyház esetében a beszedett tized negyede az esztergomi érseket illeti. A rendkívül fontos ebben az esetben az, hogy ezek az egyházak kivétel nélkül azokon a területeken található meg, amelyek – feltevésünk szerint – egyházi igazgatás szempontjából eredetileg az egri püspöki megye részét képezték. A Sajótól keletre és délre találjuk Hosszúszót, Kelemért, Kerepecet, Méhit, Putnokot, (sajó)Püspökit, Szentkirályt, (alsó- v. szentgyörgy) Szuhát, Tornalját és Trízst. A Rimától délre Feled, Hangony (Szentsimon), Harmac és Simonyi egyházai fizetik a tizednegyedet. Az egykori bolondóci várföldön, tehát a Gortva és Macskás mentén minden korai egyház idetartozik, így Almágy, Bást, Gede, Gesztete, Gortva, Sáros, Sebden, Sőreg és Zabar. Ez utóbbiakhoz illeszkedik a Bucsony menti Apáti és Guszona egyháza is. Mindez aligha véletlen!

Vannak azonban olyan plébániák is, amelyek ugyan a Sajótól keletre vannak (vagyis – feltevésünk szerint – korábban az egri püspöki tartományhoz tartozó részekén), ám mégsem fizetik a tizednegyedet. Aminthogy arra is van példa, hogy a Sajótól nyugatra lévő egyház viszont fizeti a tizednegyedet. Vajon hogyan egyeztethető ez össze az elmondottakkal?

Erre is lehetséges magyarázat!

Lássuk az előbbi esetet! Ha abból indulunk ki, hogy az 1331-ben az esztergomi érseknek tizednegyedet fizető egyházak eredetileg Borsod, illetve (később) Újvár részéként az egri püspökséghez tartoztak és csak az utóbb megszervezett gömői főesperesség tartozékeként kerültek az esztergomi érsek joghatósága alá, ebből az is következik, hogy ezek a plébániák zömmel (noha – mint látni fogjuk – nem kizárólagosan) már Gömör vármegye megszervezése előtt is megvoltak. Velük szemben a tizednegyedet nem fizető plébániákról (Csoltó, Keszi, Nehe, Pelsőc, Szentdemeter és Szuhafő) okkal vélhető, hogy már a gömői főesperesség keretei között és felügyelete alatt létesültek (de még 1332 előtt).

Más szavakkal élve, mindez azt jelenti, hogy az utóbbi egyházak, szemben a tizednegyedes plébániák alaprétegével, későbbi alapításúak. Újra fel kell tenni a kérdést: van-e bizonyosság ennek a gondolatmenetnek a bizonyítására? Van! A (sajó)keszi egyházat alapítói Szent László oltalmába ajánlották. Mivel nagy királyunk kanonizációja 1192-ben történt, a plébánia megszervezése is csak ez után az időpont után képzelhető el. Tekintve, hogy alapítói, a Zágráb-Korpás nemzetség bírta Herepányt (a későbbi Szentdemetert), ennek alapítása is nagyjából erre az időre tehető. A Zágráb-Korpások birtokainak szegélyén található Szuhafő egyháza más okból is bizonyíthatóan kései. Nem csupán földrajzi (völgyfői) fekvése tanúsítja ezt, hanem az is, hogy tőle délebbre, a Szuha-völgy centrális részén ott találjuk a védőszentje után elnevezett Alsó- v. Szentgyörgyszuhát, amely a tizednegyedet fizető egyházak sorát gyarapítja. Nehe egyháza csak 1318-ban létesül. Pelsőc Szent Györgynek ajánlott egyházát az Ákosok alapítják 1243 után. Csoltó egyházának korai (11. századi) voltát semmilyen adat nem támoogatja.

Lássuk a fentebb jelzett másik ellentmondást is! Csak védőszentje (Szent Margit) után említ az összeírás egy további tizednegyedes plébániát. Gyaníthatólag az antióchiai Szent Margit oltalmát élvező Süvete egyházáról lehet szó. A vázolt gondolatmenetnek megfelelően csak arra gondolhatunk, ha az azonosítás helyes, hogy korábban ennek is az egri püspök volt az egyházi főhatósága, vagyis Borsod tartozéka lehetett. Mindez pedig azt jelenthetné – és a későbbi birtokjogi állapotok és közigazgatási határok is ezt sugallják –, hogy Süvététől északra Borsod és Hont között a Murány és Túroc felsőbb folyása mentén (ez utóbbi gyakorlatilag egybeesik a második gyepüvonaltól északra eső hegyvidékkel) a vízgyűjtőjüket elválasztó hegygerincen húzódhatott a határ.

Nem lehet ezzel kapcsolatban nem szólni egy eleddig nem hogy nem tisztázott, de jószerivel fel sem vetett lehetséges összefüggésről. A süvetei körtemplom építését a szakirodalom általában a 13. század derekára teszi. Annak ellenére, hogy antióchiai Szent Margit kultusza Magyarországon már a 11–12. században eleven, Süvete egyháza kapcsán tiszteletét IV. Béla lányának, Margitnak a névválasztásával, valamint II. Endre szentföldi hadjáratával és a szent fejereklyéjének megszerzésével hozza az irodalom összefüggésbe. Tény viszont az is, hogy III. Béla király felesége antióchiai hercegnő volt. Fia, I. Imre 1196–1198 között befogadja az udvarába menekülő nagynénjét, anyja hugát és jelentős birtokkal adományozza meg a tornai királyi uradalomból. A kedvezményezett a birtok javadalmát 1204-ig élvezzi, amikor férjhez megy és adománybirtokai visszaszállnak a királyra. Tény továbbá az is, hogy Süvete mellett az utóbb Torna megyéhez és a tornai főesperességhez került Szalonna egyházának is antióchiai Szent Margit a védőszentje. Ugyanúgy tény, hogy mindkét említett egyház temploma körtemplom, benne a védőszent életét ábrázoló falképekkel. Mindezek alapján logikusnak tűnik, hogy a tornai királyi uradalom területén található és az antióchiai Szent Margit oltalmába ajánlott egyházak alapítását kapcsolatba hozzuk az említett birtokadományozással. A név nélkül

említett adománybirtokok közül kettő tán éppen Süvetével és Szalonnával azonosítható. Ez a feltevés mindenképp alátámasztani látszik a fentebb mondottakat. Ha az azonosítás mégsem állná meg a helyét, a tizednegyedes egyházak földrajzi fekvéséről tett megállapítást nem cáfolja – legfeljebb nem is erősíti.

Kirívó és egyedi eset viszont a Balog-völgyi Pápocs szerepeltetése a tizednegyedes egyházak sorában. Ha nem az összeíró tévedése (ami fölöttébb valószínű), akkor erre más magyarázatot kell találni.

A tizedjegyzékben szereplő egyházak azonosítása egyébként számos esetben nem egyértelmű. Két további egyház példáján próbálom meg mindezt szemléltetni. Szent László a védőszentje Qufri (Quesu) és Horuati (Honua) egyházának. Az előbbit Kecőre vagy Keszire, az utóbbit Hanvára vagy Hosszúsóra értelmezte a kutatás. Kezdjük az utóbbival! Amennyiben a Horuati a nem magyar anyanyelvű összeíró félrehallása, esetleg rossz olvasat Hosuasi (= Hosszúsó) helyett (más helyeken – védőszent nélkül – Vsenozow alakban is feljegyzik a tizedszedők), akkor Hosszúsó egyházát csak 1192 után alapíthatták. Lévén azonban tizednegyedes egyház – gondolatmenetünk szerint – eredetileg Borsod részeként az egri püspökség alá kellett tartoznia. Ez esetben a falu valamikor a 13. század folyamán (alkalmasint csak a tatárjárás után) került Gömörhöz, egyháza pedig a gömöri főesperesség keretei közé. Mivel azonban tudjuk, hogy ez idő tájt Hosszúsó Kecővel együtt a Kacsics nemzetség birtoka (nem is szólva arról, hogy közvetlen szomszédosok) elképzelhetetlen, hogy Quefri (Quesu) Szent László egyháza Kecő egyházával volna azonos, hisz ekkor a mondott földrajzi és birtoklástörténeti okok miatt nyilvánvalóan ugyancsak a tizednegyedes plébániák közé tartozna. Igazolja ezt az is, hogy az ugyancsak Kacsicsok bírta Trízis egyházának plébánosa fizeti az esztergomi érseknek a beszedett tized negyedét. Nagyon is valószínűsíthető az, hogy a Kacsicsok a Cselény-erdőtől keletre fekvő borsodi birtokaikat csak a 13. század második felében csatoltatják át Gömör vármegyéhez. Eljárásuk egyébként teljesen szokványos. Hasonmód viselkednek a somoskői uradalom birtokosai, akik viszont a 15. században gömöri településeket csatoltatnak át birtokjogi megfontolásokból Nógrádhoz.

Az elmondottak egyébként arra is példaként szolgálnak, hogy nem minden tizednegyedes egyház korai (11. századi) alapítású, vagy más szavakkal: az utóbbi egyházak alapítása csak részben helyezhető időben Gömör vármegye 12. század eleji megszervezése elé. A tizednegyedes egyházak státuszának kialakulásánál nem alapításuk időpontja, hanem a gömöri főesperességbe való illesztésüket megelőző egyházigazgatási állapotuk (az egri püspöki megyéhez való tartozásuk) a meghatározó.

Az említett Horuati Szent László egyházának a hanvai plébániával való azonosítása azért sem igazán elfogadható, mivel számos okból egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a hanvai plébániatemplomot csak a 13. század folyamán létesítették volna, márpedig az említett védőszent feltételezése ettől korábbi alapítást nem tenne lehetővé. Idekívánkozik az a korántsem mellékes megjegyzés is, hogy Horváti nevű településről nincs tudomásunk Gömörben.

A tárgyalt egyházak sorában találjuk Szentkirályt is. Az egyház patrocíniuma Szent István király. Mivel róla is tudjuk, hogy 1083-ban avatták szentté, az oltalmába ajánlott egyház keletkezése is csak ez után az időpont után képzelhető el. Ha tehát fentebbi gondolatmenetünk helyes, mindez egyben azt is jelenti, hogy Gömör vármegye megszervezése sem lehet korábbi mint 1083.

A vármegye megszervezésének közelebbi időpontját illetően azt kell vizsgálni tárgyává tennünk, hogy milyen körülmény te(he)tte lehetővé, illetve szükségessé ezt a lé-

pést. Óhatatlanul figyelembe kell itt venni Könyves Kálmán azon döntését, amellyel megszüntette a legalábbis a 11. század közepétől létező dukátusi rendszert.

A trónörökös herceg uralta autonóm területek a leginkább elfogadott szakmai vélekedések szerint az ország északi és keleti részein feküdtek, mintegy karéjszerűen övezve az ország központi területeit. Két központjaként Nyitrát és Bihart szokás emlegetni. Általában az ország területének harmadát szokás a dukátushoz számítani. Felfigyelt a kutatás arra is, hogy az államszervezés során az egyházi és világi igazgatás (területileg is) mennyire összefonódott. A világi szervezés alapjául szolgáló vármegyék egy-egy püspökség határain belül lokalizálhatók. Sőt, annak felvetése sem teljesen indokolatlan, hogy kezdetben a világi és egyházi igazgatás határai gyakorlatilag egybeestek. Hatalmas kiterjedése miatt az inkább tán tartomány jelzővel illelhető korai vármegyék határa egyben egy-egy püspöki egyházmegye igazgatási kereteit is kijelölte. A Szent István által alapított püspökségek számát általában 10-re szokás tenni. Ha már most azt vesszük figyelembe, hogy utóbb az esztergomi érsekség, illetve az egi és bihari püspökség fennhatósága alá tartoznak a dukátusnak tartott területek, akkor a harmadrésnyi arány még kevésbé tűnik véletlennek. Az egyes tartományok és egyházmegyék közti határ nyilvánvalóan igazodott a földrajzi adottságokhoz. Az esztergomi érseki és az egi püspöki megye közti határ a Dunatáj és Tiszavidék (a későbbi tájszemlélet szerint a Dunáninnen és a Tiszáninnen) közötti választóvonal. Területünkön ez a határ a Zagyva és Sajó vízgyűjtője, illetve folyása mentén húzható meg. A folyók felső folyásánál a vízgyűjtő volt a meghatározó (a Sajó esetében a forrástól a Csetnek-torkolatig terjedő folyószakasz), míg a lapályosabb részeken a főmeder (a Sajónál a Murány- és Rima-torkolat közti rész). 1107-ben, Könyves Kálmán már hivatkozott döntésével a trónörökös herceg (Úr) irányította területek különállását megszüntette. Ennek lehetett a következménye a volt dukátusi területeken a világi és egyházi igazgatás részbeni átszervezése, s ennek keretében korábbi honti és borsodi területekből az önálló Gömör vármegye és vele párhuzamosan a gömöri főesperesség megalapítása.

Az eddig elmondottakat kiegészítendő, hadd utaljak még az egi püspöki megye egyes főesperességei és az Esztergom alá rendelt gömöri főesperesség tizednegyedes plébániái közötti kapcsolatra. 1332–1335 között a pápai tizedszedők az alábbi plébániákat sorolták a borsodi főesperesség arlói alesperességébe: Arló, Bolyok és Várkony a Hangony mentén, Velezd és (sajó)Németi a Sajó völgyében, Dédes, (bán)Horvát, Uppony, Csernely, (nagy)Visnyó, (bükk)Szentmárton, (szilvás)Várad, Bél a Bükkben és annak északi előterében, a Bükkalján. Ez összesen 13 egyház, ami összevetve a vele egy egyházmegyébe tartozó alsó- és felső-borsodi alesperesség plébániáinak számával (43, illetve 36) legalábbis meglepően kevés – alig harmada! Ha viszont ezeket kiegészítjük a közvetlen szomszédságban található azon tizednegyedes gömöri egyházakkal, amelyekről fentebb azt feltételeztük, hogy még Borsod területén létesültek és csak utóbb kerültek a gömöri esperesség keretei közé, eredetileg jóval többre tehető az arlói alesperesség plébániáinak a száma. Hozzátehetjük mindehhez, hogy (sajó)Németi 1286-ban a gömöri főesperességhez számít, utóbb azonban újfent csak az arlói alesperesség része. A hovatartozással kapcsolatos ingadozásokra egyéb példák is felhozhatók a borsod-gömöri (egyház)megyei határ ezen szakaszán. A Gortva és Macskás menti tizednegyedes plébániák a gömöri főesperesség megszervezése előtt talán a patai főesperességhez tartoztak, míg a Cselényerdőtől keletre fekvő plébániák vélhetően a borsodi főesperesség felső-borsodi alesperességének a részét képezhették.

Az a tény, hogy a későbbi Szepes vármegye egyházi igazgatási szempontból szintén Esztergomhoz került, azt sejtetheti, hogy a táj (legalábbis részbeni) betelepítése, a

nem sokkal előbb megszervezett Gömör vármegye területéről és az ott korábban őri szolgálatot ellátó népek egy részének áttelepítésével történhetett. Mint már fentebb volt róla szó, a Szepességből adatolt ún. „gömörörök” a gyepük északi kitágítása miatt kerültek korábbi őrhelyeikről a Poprád folyó mellé a 11/12. század fordulóját követően. Feladatuk az újonnan megszervezett (és immáron hátországnak számító) Gömör vármegye védelmének biztosítása volt. Gömör és Szepes szoros kapcsolatára utal az is, hogy 1293-ban Szepessümege határleírásakor a Gömörbe vezető nagy (= régi) utat emlegetik. Bizonyára a Szepes felé való előnyomulás emléke a Berzété határában 1352-ből adatolt, de nyilván jóval korábbi eredetű indago (= gyepű) helynév is. Am Szepes betelepítésében a Hernád völgyén át Borsod, illetve Újvár vármegyék népessége is részt vehetett. Ezek révén pedig az egri püspök is igényt támaszthatott erre a területre. Hogy Szepes végül is Esztergomhoz került, annak döntő oka alighanem a II. Géza alatt betelepített és kiváltságolt szászokban keresendő. Hasonlóan az erdélyi szászokhoz, a részükre szervezett szepesi prépostságot, kiváltságos helyzetük kifejezéséeképp, közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelik. A döntésnek tehát valószínűleg nem földrajzi okai voltak és nem is az a körülmény befolyásolta, hogy a táj részben Gömörből települt be.

Gömör vármegye korábbi területi megosztottságának nyomaival a világi igazgatás területén is találkozhatunk. 1255-ben Gömör vármegye Hont és Nógrád vármegyékkel ülésezik Vácott. Egy évtized sem telik el és már Abaúj, Borsod, Heves és Zemplén vármegyékkel tanácskozik együtt. Ugyanezen társaságban találjuk (kibővíve Ung, Bereg és Ugocsa vármegyékkel) 1331-ben az ún. „hét vármegye” gyűlésén, amelyet Drugeth János hívott össze Vizsolyon. A terület köztes földrajzi fekvéséből adódó kettős kötődésnek később is számos példájával találkozhatunk. Gondoljunk csak Alsó- és Felső-Magyarország itt húzódo határára, Dunáninnen és Tiszáninnen határmezsgyéjére (ezekben Gömört az utóbbiakhoz sorolták, míg a később vele egyesített Kishont területe a Dunáninneri részhez számított). Az is eszünkbe juthat, hogy 1804-ben a pár évtizede az esztergomi érsekségből kihalított rozsnyói és szepesi püspökséget (újából) az időközben érseki rangra emelt egri püspökség alá rendelik.

Nézzük meg végezetül, mint mond a régészet a vármegye kialakulásáról!

Sajógömörön épül fel a megye központjaként szolgáló vár és itt van a főesperes székhelye is. A megyeszékhely régészeti kutatása csak megerősíti az eddig elmondottakat.

Maga a vár voltaképp egyetlen toronyból állt. Alakja a kiegyenesített szárú patkóra emlékeztet. Falvastagsága az alapoknál mintegy 200 cm. Bejárata az ellapított déli oldalon feltételezhető. A torony délnyugati sarkában sikerült azonosítani a kör alaprajzú lépcsőfeljárót. Az eredetileg nyilván többemeletes épület belvilága szintenként kb. 10–15 m. A torony egy mesterségesen felhányt, alig 3 ár alapterületű dombon emelkedett, amelyet a leginkább hozzáférhető irányból csúcsos védőárok kerített. Kitermelt földjét részint a domb magasításához, részben az árok külső szélén, a Várhegy peremén húzódo földhányásához használták fel. A „sánc” azonban nélkülözi az államalapítás kori megyeszékhelyről (így Borsodból és Hontból is) jól ismert gerendavázás faszerkezetet. Nem igazolta a feltárás a Várhegyen az esperességi templom létét sem. Akár a hely kiválasztását nézzük, akár a vár alapvető ismérveit, a sajógömöri ispáni vár nagyon lényegesen különbözik a kétségen kívül korai alapítású honti, vagy borsodi megyeszékhelyektől. A levonható tanulság: nyilvánvalóan nem egy időben készült velük.

A 12. század elején megszervezett gömöri királyi vármegye határai azonban csak a későbbiekben, lényegében a tatárjárás után szilárdulnak meg. Megszervezésekor nem része még a tornai királyi uradalom (erdőispánság) később Gömörhöz került része és

nem tartozik a gömői ispán fennhatósága alá a bolondóci vár alá rendelt Gortva menti egykori örvidék sem.

A királyi vármegye élén az ispán áll. Az első ismert gömör vármegyei ispán (Miklós) 1240-ből adatolt. A király képében ő gondoskodik az adó beszédéről (ebben a tizedekbe és századokba osztott várnépek tisztségviselői, a tizedesek és századosok segítik), a vám és vásári illetékek behajtásáról (ezt a mohamedán izmaeliták végzik, akiknek emlékét a Böszörmény-dűlő őrzi a sajógömöri határban és tán a szomszédos Beje neve is ide vonható), ő végzi az igazságszolgáltatást (amiben helyettese, az udvarbíró segíti), vezetésével és zászlaja alatt vonulnak a király hadába a várjobbágyok és a köznép soraiból hadra fogott, ún. kelt jobbágyfiúk. A várszervezetbe tartozó köznép tagjai (régii szép szavunkkal az „ín”-ek) biztosítják a vár ellátásához nélkülözhetetlen szolgáltatásokat. Vasas lakói nyersvasat olvasztanak, Kutya népei vadászebeket idomítanak, Méhiben mézet termelnek, Feled népe mézsört készít, Ablonca lakosai pedig a kikiáltói teendőket látják el... Felfigyeltető, hogy a fegyveres szolgálattal tartozó várjobbágyok jó része a szlávokhoz tartozik (Zágráb-Korpások, Ottrokocs jobbágyai).

A királyi vár megyéjén belül azonban nem csupán az ispáni várhoz tartozó földek találhatóak. Nem elhanyagolható a király saját, udvari gazdaságához tartozó birtok aránya sem, bár ezekről keveset tudunk. Forrásaink szerint a Sajó keleti oldalán élnek nagyobb számban „udvarnokok”, így Kövecses, Recske, Lóc falvakban. A birtokosok további nagy csoportját a világi magánbirtokosok képezik. A két legnagyobb magánbirtok a Hanváké és Balogoké.

A Hanva-nem eredete tisztázatlan. A címerkép rokonsága alapján elképzelhető, hogy a Hont és Pázmány testvérektől leszármazó nemzetségből szakadtak ki. A 13. században a nemzetség által birtokolt terület lényegében a Sajótól a Baraca-patakig, illetve dél-északi irányban a Rima-torkolattól a Túroc tövéig húzódik. Ám ez már egy másodlagos kép. Eredetileg gyaníthatóan jóval nagyobb kiterjedésű volt és nyilván összefüggő területet képezett a 13. században már szigetszerű Hanva-birtokkal a ratkói Túroc-ág mentén. A ratkói és kövi Túroc-ágak mentétől a Runya feletti folyótorkolatig elhúzódó hatalmas terület Gömör vármegye megszervezésekor kerülhetett a király kezére. Adománybirtokuk keleti határa eredetileg alighanem a Sajó volt és egybeeshetett a még területileg egységes korai Hont keleti határával.

Mint Kézai Simon krónikája elárulja, a Balog-nemzetség őse egy Altman nevű vitéz, aki Thuringiából érkezett Magyarországra I. András uralkodása idején (1047–1060 között). A 13. században Gömör vármegyei birtokait a Rima és Balog alsó folyása mentén, valamint – ezektől elszigetelve – a Balog felső folyása mentén találjuk. A helyzet sok tekintetben hasonló a Hanvák esetéhez. Eredeti birtoktestük bizonyára egységes, összefüggő tömböt képezett, amely délen a Rima mentén ott kezdődik, ahol a folyó felveszi a Balog és Macskás folyó vizét. Északi irányban a Rima és a Baraca folyása képezhette a birtok nyugati, illetve keleti határát. Északabbra a nyugati határ a Rima és Balog vízválasztó gerincén állandósult. A hatalmas uradalom központi részei Gömör vármegye megszervezése során juthattak királyi kézre.

Az elmondottakból következik, hogy e két jelentős és korai birtoktest minden jel szerint még akkor alakult ki, amikor a tárgyalt terület Hont, illetve Borsod része.

A tatárjárást követően szerzi meg a tornai erdőispánságból már korábban kiszakított és Domokos borsodi ispánnak adományozott, majd fia, Bors magvaszakadása folytán a királyra visszaháramlott pelsőci uradalmat az Ákos-nemzetség egyik ága. További vizsgálatra szorul a nógrádi származású Kacsicsok és Záhok itteni birtokszerzésének körülményei (talán részben az antióchiai hercegnő egykori birtokaiból részesedettek).

Ugyancsak királyi adomány folytán honosodik meg Gömörben a Rátold-nem két ága, mégpedig a Gortvató vidékén és Putnok körül, illetőleg Jolsva vidékén és a Szepességből „visszahonosodott” Máriássyak, hogy csak a fontosabbakat említsem. A világiak mellett az egyháznak is jelentős javaik vannak. Az esztergomi érsek a Rima-torkolatnál bír néhány falura kiterjedő birtokot és a 13. század végén megszerzi a korábbi tornai uradalom részét képező Rozsnyót is, ahol a nemesfémek bányászatától remélt elsősorban hasznot. Ugyanez lehetett az indítéka a kalocsai érsek birtokszerzésének is a Rima folyó Honthoz tartozó középső és felső folyása mentén 1268 előtt. Utóbb, miután elvárásai nem teljesültek, uradalmát el is cseréli. A jászói premontrei apátság a Túroc mellett nyer birtokot, részben még a tatárjárás előtt.

A Rima középső és északi folyása mentén a 13. században a Hontpázmány nemből származó családok, illetve a kalocsai érsek birtokolnak. A folyó bal parti részeire, majd Rimabányától északra mindkét partra kiterjedő adománybirtok érseki kézre kerülésének időpontja bizonytalan. Ami biztosnak látszik: korábban hercegi birtok lehetett. Erre mutat a Rimaszombat mellett található Úrréve név. Fontosságát megerősíti Rimaszombat (eredeti nevén Szombathely) neve is. A szombati vásárnapokat még I. Géza (1074–1077) király vezette be. Teljesen természetes, hogy az észak–déli és kelet–nyugati útvonal kereszteződésénél, a Rima réve mellett kialakuló vásáros település lesz az érseki uradalom (az ún. Rima-megye) központja. Nyilvánvalóan birtoklástörténeti oka van, hogy ez a vidék, a közbeékelődő Nógrád megye által az anyamegyétől elszigetelve ugyan, még évszázadokig Hont megye része marad.

GEDANKEN ÜBER DAS ENTSTEHEN VON GÖMÖR

Die Ansiedlung des Ungarntums entlang des Sajó, Rima und dessen Nebengewässer ist in vielen Beziehungen ungeklärt. Der Verfasser rekonstruiert anhand von Ortsnamendaten die Grenzlinien. Im Gegensatz zur allgemein akzeptierten Meinung ist er der Ansicht, daß die Besiedlung des sogenannten Medesalja und seiner weiteren Umgebung, beziehungsweise der nördlichsten Ausläufer des Matragebirges (im 13. Jahrhundert das Land der Bolondocer Burgsaßen (lat. Jobagiones castri) nicht nur nicht spät, sondern gerade im Gegenteil: sogar sehr früh erfolgte. Hier befand sich nämlich die früheste Grenzlinie. Nach der Verlegung dieser wurde die örtliche Grenzwaiche dem ebenfalls Schutzaufgaben versehenen Verband der Bolondocer Gespanschaft zugeteilt.

Bezüglich der Entstehung des Komitates Gömör ist die Fachliteratur nicht einheitlich. Einige sprechen über eine Organisation durch Stefan, während andere dies anzweifeln.

Durch eine neue Deutung der Geschichtsquellen und aufgrund der archäologischen Entdeckungen ist der Verfasser der Ansicht, daß die Organisierung der Komitate nicht vor Anfang des 12. Jahrhunderts stattgefunden haben konnte. Davor gehörte das Gebiet teilweise (auch Nógrád beinhaltend) zu Hont und teils (auch Újvár einbegriffen) zu Borsod. Bezüglich der Kirchenverwaltung gehörten die Honter Gebiete zu Gran und die Borsoder Gebietsteile zu Eger.

Als Beweis für das Erwähnte führt der Verfasser den Fall der sogenannten zehentviertel Pfarrämter an. Gemäß der päpstlichen Konskription vom Jahre 1334 lagen

diejenigen Pfarrämter, bei denen vom eigenommenen Zehnten ein Viertel dem Graner Erzbischof gebührte mit einer einzigen Ausnahme östlich vom Sajó, südlich der Rima, bzw. auf dem Gebiet der königlichen Herrschaft von Torna. Von diesen Gebietsteilen nimmt der Verfasser an, daß sie vor der Organisierung von Gömör zum Komitat Borsod, die Pfarrämter selbst aber größtenteils zum Arlóer-, der kleinere Teil zum Oberborsoder Dechant des Borsoder Erzdechanten, bzw. zum Pataer Erzdechanten gehörten. Gleichzeitig weist er aber auch darauf hin, daß es bei den zehentviertel Pfarrämtern eine frühe und eine späte Schicht gab. Die frühen wurden noch vor der Bildung des Komitates Gömör angelegt (Méhi, Feled, Putnok, Tornalja...), während ihre spätere Schicht erst nach der Komitatsorganisierung entstand und nach dem Tatarenzug durch die Erweiterung der östlichen Grenze des Komitates Gömör, beziehungsweise dem Gömörer Erzdechanten zugeteilt wurden (z.B. Hosszúszó, Trizs).

Bezüglich der Entstehung des Komitates Gömör selbst hält er den Fall des zehentviertel Pfarramtes des am Sajó liegenden Szentkirály für wichtig. Durch Patrociniuma kann dessen Gründung nicht vor 1083 erfolgt sein (Heiligsprechung von I. Stefan), denn durch sein späteres Zehentvierteltum lag es zu dieser Zeit noch auf Borsoder Gebiet. Da aufgrund seiner Lage offensichtlich ist, daß es nicht durch eine nachträgliche Erweiterung dem Erzdechanten von Gömör zugeteilt wurde, bzw. zwischen die Grenzen des Komitates Gömör geriet, ist dies gleichzeitig ein Beweis dafür, daß die Organisierung erst nach diesem Zeitpunkt erfolgen konnte. Als Grund dieser letzteren Tatsache führt er die Auflösung des Dukaten zur Zeit des König Koloman und die damit verbundene Umorganisierung der Verwaltung an.

Diese Konzeption wird auch durch die im Komitatzentrum, in der Burg von Gömör (heute: Gemer, Slowakei) durchgeführten Erschließungen belegt. Hier wurde bei den Freilegungsarbeiten das Vorhandensein einer Burg mit einem Motte-Wohnturm bestätigt. Bei der Burg fehlt die für die frühen Komitatssitze so charakteristische Kasettenschanze und ebenso auch die Dechantenkirche.

Der Verfasser deutet die Grundbesitzverhältnisse des Hanwa- und Balog-Geschlechtes im 13–14. Jahrhundert auf eine neue Art. Die Gründe für die geographische Teilung bringt er mit der Komitatsorganisierung in Verbindung.

István B. Kovács